

Ralf Futselaar, *Gevangenissen in oorlogstijd 1940-1945*. Amsterdam: Boom, 2015.

Zoals bekend leunde de Duitse bezetter voor het bestuur van Nederland sterk op het inheemse ambtelijk apparaat. Onderzoek naar die instituties is schaars; toonaangevend is Peter Romijns studie *Burgemeesters in oorlogstijd* (Amsterdam: Balans 2006). Ralf Futselaar, die in 2008 promoveerde op een vergelijkend onderzoek naar de levensstandaard in bezet Nederland en Denemarken, voegt daar nu een goed leesbare geschiedenis van het Nederlandse gevangeniswezen aan toe. Wij beschikken reeds over publicaties over bijzondere Duitse strafinrichtingen in bezet Nederland zoals de kampen Amersfoort, Vught en Westerbork. In 1990 verscheen het omvangrijke proefschrift van de criminoloog Herman Franke, getiteld *Twee eeuwen gevangen* (Utrecht: Het Spectrum, 1990), dat de veranderingen in de Nederlandse omgang met gevangenen vanaf het einde van de achttiende eeuw beschreef. Die studie richt zich vooral op de heersende opvattingen en het publieke en professionele debat, steunt vrijwel uitsluitend op gepubliceerde bronnen en slaat de Duitse bezettingstijd over. Futselaar vult dus een belangrijke lacune in onze kennis op en doet dat bovendien op basis van archiefonderzoek.

In het buitenland heeft het onderzoek naar ambtelijke apparaten onder het nationaalsocialisme de laatste decennia een hoge vlucht genomen. Dat heeft het inzicht in het karakter en de diversiteit van de toenmalige bestuurlijke praktijken enorm vergroot, zowel die van Nazi-Duitsland als die in de bezette gebieden. In het onderzoek naar het gevangeniswezen is de studie van Nikolaus Wachsmann, *Hitler's prisons* (New Haven/London: Yale University Press, 2004) baanbrekend geweest. Zijn onderzoek ontcrachtte de lange tijd dominante these, oorspronkelijk opgeworpen door Ernst Fraenkel, dat Nazi-Duitsland een *Dual State* was geweest, met overheidsop treden dat normaliter wettelijke regels volgde maar dat soms, in uitzonderingssituaties, plaats moest maken voor blote machtsuitoefening. Wachsmann maakt duidelijk dat in de jaren dertig het alledaagse regime in de Duitse gevangeniswezen fors verruwde, dat mishandeling schering en inslag was en dat daardoor vooral in de oorlogsjaren beduidend meer gevangenen omkwamen.

Futselaar laat in zijn studie zien dat de bezetter in Nederland er niet in slaagde om in de gevangnissen soortgelijke toestanden te creëren. In de gevangnissen duurde het zelfs in vergelijking met andere instanties na de Duitse inval vrij lang voordat veranderingen merkbaar waren. De maaltijden werden geleidelijk soberder. Er werd bezuinigd op koffie en tabak. Het meest ingrijpend was nog de groeiende toevoer van gevangenen waaronder ook arrestanten van de Duitse politie.

Aldus vervulden de gevangenen voor de bezetter wel een belangrijke functie, maar het personeel behandelde zulke arrestanten toch met respect en verzachtte waar mogelijk de omstandigheden waaronder zij vastzaten. Niettemin werden sommigen later wel doorgezonden naar Duitse strafkampen waar hun soms de dood wachtte. Het personeel zag het aan en kon ook niet veel anders. Van verzet was geen sprake.

Futselaar snijdt in deze case study ter zake kundig enkele centrale thema's in de bezettingsgeschiedschrijving aan zoals de duiding en verklaring van het ambtelijk gedrag. En ook al nam het gevangeniswezen indertijd een bescheiden plaats in te midden van de Nederlandse instanties, bevonden de instellingen zich aan de rand van de samenleving en hadden deze bovendien slechts een geringe uitwerking op het maatschappelijk leven, hij weet in heldere bewoordingen dominante interpretaties als die van Lou de Jong en Chris van der Heijden onderuit te halen. Zelf plaatst hij daar de invloed van de specifieke institutionele context tegenover die in het geval van het gevangeniswezen het personeel heldere morele opvattingen liet behouden maar tegelijk zijn speelruimte aanmerkelijk beperkte.

Futselaar biedt de lezer nog een tweede, boeiende these. Franke hekelde in *Twee eeuwen gevangen* het in de jaren tachtig van de negentiende eeuw ingevoerde cellulaire stelsel waarbij gevangenen eenzaam werden opgesloten. Hij stelde dat de humanisering van het gevangeniswezen, die uiteindelijk zijn wettelijk beslag kreeg in de Beginselenwet van 1951, gedragen werd door hervormers die tijdens de bezetting de Duitse repressie aan den lijve hadden meegemaakt, zo oog hadden gekregen voor het lot van gevangenen en daar daarom na de oorlog verbetering in wilden brengen. Die aansprekende stelling is biografisch te onderbouwen en is zelf ook door de betrokken hervormers uitgedragen. Futselaar stelt daarentegen dat de werkelijke omslag reeds in 1942 plaatsvond toen de departementale leiding de gevangenisdirecteuren verloor van het beknellende toezicht door lokale regenten. Die directeuren zorgden voor een opmerkelijk mild klimaat in hun instituties, zelfs al tijdens de bezetting. Ik vind die stelling plausibel, ook elders in de overheid drongen in het Interbellum professionals in de leiding naar voren, maar in dit geval onvoldoende onderbouwd. De beknopte schetsen van de voor- en naoorlogse ontwikkelingen zijn verhelderend maar leveren die onderbouwing niet, mede omdat deze nauwelijks geannoteerd zijn.

Futselaar heeft aan zijn betoog een vreemde structuur gegeven. De hoofdstukindeling volgt de kalenderjaren. Elk hoofdstuk eindigt bijgevolg met de kerstviering wat de tekst iets frivools geeft. Belangrijker bezwaar is dat deze indeling de auteur belemmert om de impressies van het gevangenisleven te plaatsen tegenover de veranderingen in de stemming en het gedrag van de

bevolking, een thema dat vanwege zijn promotieonderzoek bij uitstek tot zijn deskundigheid mag worden gerekend. Het gevangeniswezen was, zoals Futselaar zelf ook concludeert, een van de domeinen in de Nederlandse samenleving waar tijdens de Duitse bezetting relatief lang normale omgangsvormen in stand bleven terwijl er heel nabij zones waren waar alle barbaarsheid zich ontplooidde. Dat roept de vraag op hoe drukkend de ambtelijke verhoudingen binnen de verschillende delen van het Nederlandse ambtelijke apparaat tijdens de bezetting waren. Uit het beperkte aantal studies dat licht werpt op die verhoudingen, valt op te maken dat de variatie in tijd en plaats groot is geweest. De intensiteit van de Duitse bemoeienis, waarvan de uitwerking overigens sterk kon uiteenlopen, speelde daarbij vanzelfsprekend een rol, maar ook de aard van de instanties was van invloed, zoveel maakt de stimulerende studie van Futselaar duidelijk.

Guus Meershoek